

Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
Вип. 15. 2011. С. 376–384.

Микола БАНДРІВСЬКИЙ,
Вадим КОШМАН

ЕФЕС ЧОРНОЛІСЬКОГО ОДНОСТАЛЕВОГО ЗАЛІЗНОГО КЛИНКА ІЗ с. ПЕРЕВОЗ У БІЛОРУСІ

На території Верхнього Придніпров'я, яке сьогодні входить до складу Республіки Білорусь, близько 8–10 років тому знайдено бронзовий суцільнолитий ефес меча. Місце знахідки – правий беріг ріки Березини в с. Перевоз Богусевичської сільської Ради Березинського району Мінської області. Виявлений ефес спершу був переданий місцевому краєзнавцю і мешканцю с. Перевоз І. Жуковському, який надав цю знахідку для визначення В. Кошману у відділ археології середньовічного періоду Інституту історії НАН Білорусі.

У вересні 2011 р. В. Кошман провів розвідкові дослідження в с. Перевоз. Через щільну забудову точне місце знахідки встановити не вдалося, однак сама місцевість, на якій був виявлений досліджуваний ефес, дуже характерна: в цьому місці ріка Березина робить різкий поворот і омиваючи правий, досить високий (до 15 м над урізом води) берег, утворює терасу¹.

Технічні характеристики знахідки. Ефес складається з трьох основних частин: перехрестя (гарди), руків'я та навершя (рис. 1; 2). 1 – довжина перехрестя (гарди) – 4,0 см, висота – 1,2 см. Перехрестя підпрямокутне із заокругленими кінцями і має лінзоподібну в плані форму. На зовнішній стороні перехрестя в місці фіксації клинка збереглась його відламана частина, форма і уціліла величина якої дає підстави стверджувати, що ширина леза в цьому місці сягала 2,5 см і, що клинок був загострений лише з однієї сторони, оскільки з протилежного боку

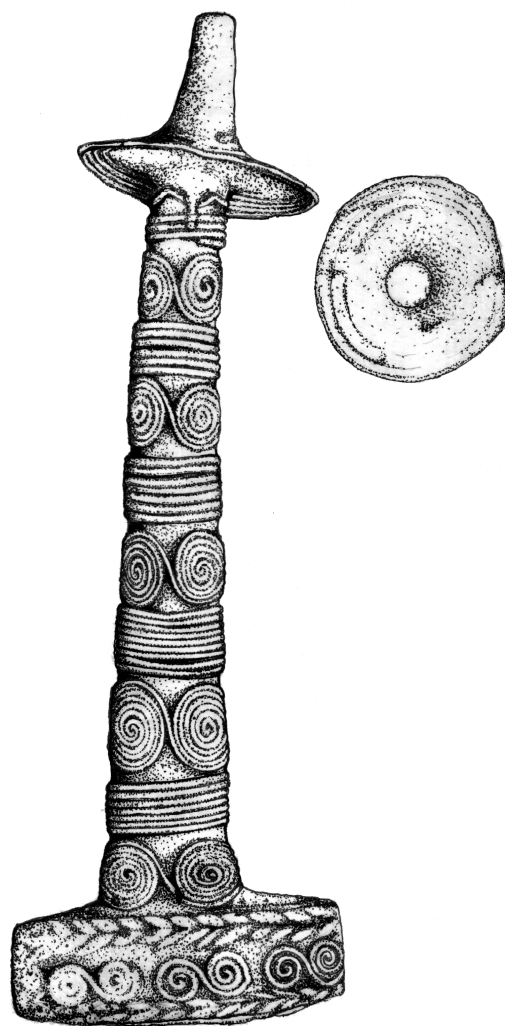

Рис. 1. Рисунок ефесу біметалевого чорноліського меча (за В. Кошманом). с. Перевоз

Fig. 1. Figure of hilt of bimetallic sword of Chornolis'ka culture (by V. Koshman) from Perevoz

¹ Цікаво, що назва с. Перевоз свідчить про існування перевозу в цьому місці через Березину. Ніби в підтвердження саме такого трактування походження цієї назви навпроти Перевозу – на протилежному березі Березини – знаходиться с. Бродець, що також засвідчує можливість переправи в цьому місці. З чимось подібним зіткнулася наша експедиція нещодавно на Борщівщині на півдні Тернопільської області ведучи розкопки на високій лівій терасі р. Дністер біля с. Колодрібка, назву якої і місцеві мешканці, і давні письмові джерела пояснюють не інакше як “коло броду”. І справді, саме навпроти Колодрібки Дністер дуже мілкий, особливо, коли спаде вода в спеку і тоді навіть корови вільно переходять ріку.

виразно простежується тупий край спинки (рис. 1; 2). 2 – руків'я є делікатне за формою, прекрасно збалансоване і сягає у довжину 8,4–8,6 см. Як і вищезгадане перехрестя, руків'я щільно орнаментоване низьким рельєфним декором. Воно вражає водночас не стільки своєю пишною орнаментикою, як дещо незвичною для мечів і взагалі – для колюче-рубаючих клинків, формою: воно стержнеподібне видовжене, вгорі овальне в перерізі розміром 1,3 см, а нижче, ближче до наверхшя, ще тонше і округле розміром 0,9 см. 3 – наверхшя, у яке переходить нижній кінець руків'я, має лійкоподібну форму з видовженим “носи́ком” чи стержнем висотою 2,0 см з тою різницею, що з внутрішньої сторони воно плоске. Розміри цього лійкоподібного розтрубу 2,7×3,0 см, діаметр виступаючого стержня на кінці 0,6 см (рис. 1; 2).

Бойові характеристики клинка з Перевозу. Знайдений екземпляр представляє собою клинкову рубаючи-колючу холодну зброю з однолезим залізним (сталевим?)² клинком і ефесом, який включає руків'я, гарду (перехрестя) та наверхшя. Судячи із специфічного вигину руків'я ефесу клинок, скоріш за все, міг бути легко вигнутим. Розглядуваний ефес має струнку і прекрасно збалансовану форму. Клинок з Перевозу не був призначений для нанесення потужних рубаючих ударів. Для цього мало б бути лезо зі зміщенням до кінця центром ваги, а легко вигнуте перевозівське руків'я, з огляду на свою форму, не могло нести такий клинок. Це ще одне свідчення на користь того, що клинок меча з Перевозу був вигнутий і, як свідчить збережена його частина в ефесі – й доволі вузький: 2,5 см при основі (рис. 1). Довжина самого клинка (без ефесу) не могла бути коротшою за 0,6–0,7 м, оскільки якби він був коротший, то не потрібно було б додавати на кінець руків'я кругле наверхшя, яке втримувало на ньому долоню під час нанесення удару. Для однолезих залізних центральноєвропейських мечів VII ст. до нар. Хр. клинки з такою або меншою довжиною мали на кінці руків'я – і то не завжди – лише незначне розширення [Мелюкова, 1979, с. 98, рис. 32, 5; с. 99, рис. 32, 7, 9]. Отже, руків'я з виразним шайбоподібним наверхшям, як на екземплярі з Перевозу, мало нести клинок не коротший 0,6–0,7 м. Саме руків'я перевозівського меча – вузьке і довге (рис. 1; 2), зроблене таким не випадково, оскільки воно полегшувало сам меч, а отже – без шкоди для оптимального збалансування – дозволяло збільшити довжину леза³.

Про дещо більшу довжину клинка з Перевозу свідчить і приблизний центр його ваги, який у добре відбалансованих екземплярах знаходиться посередині. Полегшує вирахування цього центру той факт, що ми знаємо форму, вагу та довжину перевозівського ефесу, а також ширину його клинка при основі. Такий елемент меча з Перевозу, як невелика гарда (перехрестя), яка однозначно недостатньо закривала руку (рис. 3), мала все таки більше переваг, аніж недоліків. По-перше, з такою короткою гардою клинок був дуже зручний при носінні в піхвах, що під час піших або кінних маршів було немаловажним. По-друге, більш ширша гарда меча з Перевозу, окрім незручностей при носінні, нічого б не додавала, оскільки особливості мечів того часу полягали у нанесенні прямих рубаючих ударів великої сили, що виключало будь-яке намагання вколоти чи поранити руку. Крім того, меч з Перевозу, який, судячи з усього, мав “шаблеподібне”, добре проковане й загартоване легке лезо, був значно ефективнішим у порівнянні з іншими типами тогочасних клинків. Для вершника це було особливо важливо, оскільки клинок саме такої форми був зручним для нанесення рубаючих ударів з коня. Навіть поспішаючи, воїн встигав колючим⁴ прийомом майже не розмахуючись вразити противника.

² Найновіші дослідження засвідчують, що тогочасні спільноти правобережної частини Українського Лісостепу на початку ранньозалізного віку вже вміли отримувати високолеговану сталь.

³ Це особливо важливо, якщо власник перевозівського меча був вершником і під час рубки йому було вкрай важливим (коли ворог наносив удар) мати можливість прикрити, тримаючи ефес над головою, клинком весь корпус аж до сідла [Попенко, 1992, с. 70–72; тут і далі використовуємо працю даного дослідника].

⁴ Незважаючи на те, що екземпляр з Перевозу належить до однолезих мечів, тобто він був загострений по всій довжині лише з одного боку, однак, ближче до кінчика – як свідчать численні знахідки – клинок часто загострювали з двох сторін, що збільшувало його проникаючі властивості. В той час супротивник, як свідчать археологічні знахідки, найчастіше міг бути озброєний власне залізним, але – двосічним і прямим клинком, якому для нанесення

Поява однолезих сталевих клинків, їх ефективність в піхотному бою і в рубці між вершниками, не йшла в жодне порівняння з нехай і досконало прокованими, але – суцільно бронзовими і важкими двосічними мечами з лавролистими лезами і антеноподібними навершьями, які з того часу (НаВЗ) знаємо в Україні щонайменше з трьох пунктів: з південного сходу України зі збірки І. Хойновського, з Ворони на Придністровському Покутті та зі скарбу в Чорному Поті на Закарпатті, який включав шість мечів (за інформацією І. Поповича). Певним мінусом однолезового меча з Перевозу було те, що ним можна було працювати лише в одному напрямку, що, на перший погляд, явно програвало перед тогочасними двосічними клинками, якими можна було рубати направо і наліво не міняючи положення долоні на руків'ї [Попенко, 1992, с. 70–72]. Однак, кривизна однолезового клинка з Перевозу додавала його ударові ефекту шаблі: блискавично нанесені ним удари залишали, як можемо припустити, страшні різані рани, від яких противник стікав кров'ю.

Особливості орнаментики та проблема визначення окремих її елементів. Перехрестя (гарда) з обох сторін щільно орнаментоване: на кожній з граней в горизонтальному положенні зображено по три пари спарених “біжучих” спіралі, які зверху і знизу оконтурені пасками ялинкового (чи пшеничного ?) декору (рис. 1; 2). Руків'я прикрашене схожим орнаментом: ті самі пари здвоєних “біжучих” спіралей, які представлені у горизонтальному положенні. На кожній стороні руків'я є по п'ять пар таких спарених спіралей які розмежовані чотирма компактними групами густо розміщених паралельних тонких пружків по 6, 7 і 8 в кожній з цих груп. Близьче до середини руків'я величина спіралей більша і кількість пружків максимальна (рис. 1; 2; 3). Під місцем переходу руків'я у навершя існує композиція, яка виконана в тому ж самому стилі, що й вищеназвана орнаментика, але яка має одну вельми специфічну рису: ця композиція – антропоморфна (рис. 1). Вона представляє собою стилізоване зображення людського обличчя (або ж божества, що більш ймовірно) у вигляді виразно переданих у рельєфі брів, носа на широкополого капелюха з високим конічно завуженим верхом, який, власне, і виконує функції навершя клинка (рис. 1; 2). Така ж сама антропоморфна композиція існує на протилежній стороні руків'я, що дає підстави говорити про дволике божество. З зовнішнього боку поли капелюха прикрашені п'ятьма концентричними (вписаними одне в одне) рельєфними колами, а з внутрішнього – над “бровами” – щонайменше трьома такими ж концентричними лініями. В цілому виглядає так, що саме руків'я могло уособлювати постать якогось божества одним із розпізнавальних атрибутів якого був високий капелюх з конічним завершенням. Вже давно висловлено припущення, що шайбоподібні руків'я з виступаючим по центру гудзком на руків'ях центральноєвропейських мечів ліптавського типу, є зображенням капелюха якогось божества⁵. Більше того, у Верхньому Подунав'ї та в прилеглих районах відомо 4 золотих ковпака-капелюха конічної форми висотою від 29,6 см до 88 см і найвищі з яких датуються 1000–800 рр. до нар. Хр.⁶ Причому, поверхня всіх цих ритуальних золотих “капелюхів” так само щільно вкрита орнаментом у вигляді горизонтальних рядів концентричних фігур, які перемежовані групами ліній. Отож, виходячи із вищеведеного не можна відкидати думку про ймовірність використання клинка з Перевозу в якихось ритуальних маніпуляціях або чи культових процесіях. Про те, що цьому ефесу, а відтак – і усьому клинку з Перевозу в час його використання надавалась все-таки й якась містична суть, свідчить те, що хоча на кінці його руків'я й була зображена вбрана у високий капелюх людська голова і навіть чіткими рельєфними опуклими лініями були показані ніс і брови, однак очі під бровами не були навіть намічені. І це не випадково. Саме наприкінці пізнього періоду епохи бронзи – на початку

рубуючого удару треба було значно сильніше розмахнутися, розкривши при цьому (а, тим самим – підставивши під удар) частину свого корпусу.

⁵ За інформацією нашого закарпатського колеги п. Й. Кобаля.

⁶ Так, наприклад, найдавніший золотий капелюх з Schifferstadt E сягає у висоту 29,6 см при вазі 350 г, натомість золотий капелюх з Берлінського музею, який відносять до 1000–800 рр. до нар. Хр. вже має висоту 74,5 см, а екземпляр з Ezelsdorf-Buch (його називають golden Cone) сягає у висоту 88 см і датується 1000–900 рр. до нар. Хр. Висловлено припущення, що ці металеві капелюхи та схожі до них ковпаки з того ж дорогоцінного металу були власністю особи, яка мала особливо високий духовний рівень [Bott, 1983; 2003, s. 87; Scauer, 1986].

добу раннього заліза у західнолісостепових племен ця ритуальна вимога при зображенні істот дотримувалася досить строго. Наприклад, жодна з чотирьох тварин на трьох зооморфних михалківських пластинах і одній фібулі, які зображають трьох вовків і пса, не показана з двома очима. Так само очі відсутні на усіх чотирьох бронзових прорізних зооморфних навершях із кургану 2 Коцюбинчик, хоча виразно передано мордочки цих звірів, настовбурчені вуха та ін. Очевидно, в той час у середовищі місцевих племен існувало свого роду табу на зображення очей у персонажів (людей, тварин чи божеств), які могли мати стосунок до світу духовного, потойбічного.

Аналогії форми ефесу та схеми розміщення орнаменту. Пошуки аналогій до перевозівського ефесу слід, мабуть, вести, щонайменше, за двома напрямками: 1 – в пошуках схожих форм руків'я, гарди і навершя; 2 – в пошуках подібної орнаментики. Припускаємо, що тип розглядуваного навершя генетично може бути споріднений з навершями мечів ліптавського типу, які хоча й мають на своїх руків'ях по три рельєфних паска (та зовсім іншу – бочкоподібну форму тіла на відміну від досліджуваного екземпляру), однак закінчуються таким же шайбоподібним навершям (правильніше, мабуть, “капельхоподібним”) із виступаючим назовні циліндроподібним стержнем. Нерідко таке навершя й руків'я щільно орнаментоване майже по всій поверхні. Роль цих шайбо- чи капельхоподібних навершів відома: окрім якоїсь ритуально-культової ідеї, яка могла бути в них закладена, вони мали й суто практичне значення. По-перше, при нанесенні колючого удару втримували долоню на руків'ї, не даючи їй зісковзнути, а по-друге, слугували опорною точкою при висмикуванні меча з противника (подібне призначення могли мати і чашо- та антеноподібні навершя на мечах періодів НаВ1-НаВ3). Мечі ліптавського типу хоча й дістають масове поширення в НаА2 [за Хр. Пеа, 1998: бл. 1150–1050/1020 рр. до нар. Хр.], однак існують ще майже впродовж всього періоду НаВ1 [Hrálá, 1954, s. 215–226; Miller-Karpe, 1961, p. 88]. У лісостепових комплексах НаВ3 [950/920–820 рр. до нар. Хр. – за Хр. Пеа, 1998], які у вітчизняній періодизації відповідають в основному ранньому передскіфському часові (чорногорівський етап), мечі ліптавського типу, не зустрічаються [Бандрівський, 1994, с. 123]. З цього можемо зробити припущення, що навершя руків'я меча з Перевозу (якщо воно справді є віддаленим територіальним наслідуванням навершів ліптавських мечів), не може бути набагато пізнішим за кінець НаВ1, в крайньому разі – початок – перша чверть НаВ3. На користь останньої дати свідчить ніби то й наступні два факти: 1 – жоден з ліптавських мечів не має на зовнішньому кінці ефесу такого довгого виступаючого стержня, як на ефесі з Перевозу; 2 – брускоподібна форма перехрестя на перевозівському ефесі, в часи поширення мечів ліптавського типу, була зовсім невідома в Центральній Європі. Таке брускоподібне перехрестя є вже, мабуть, притаманне для східноєвропейської клинкової колюче-рубаючої зброї НаВ3. Зрештою, так само чужою для тогочасних культур Центральної Європи є орнаментика, яка в такий вишуканий спосіб апробована на екземплярі з Перевозу. Непритаманна для центральноевропейських культур й технологія нанесення цієї самобутньої техніки на виріб з Перевозу. Такі відмінності могли бути зумовлені територіальною віддаленістю (від району продукування ліптавських мечів) однієї з чорноліських майстерень, в якій було виготовлено цей ефес, або ж, що видається більш переконливим – хронологічним чинником. Тобто, іншими словами, перейнявши із західних територій саму ідею “капельхоподібного” навершя (а, разом з тим, і культово-світоглядний зміст самого зображення як втілення певного божества), чорноліський майстер з абсолютно нових, творчих позицій переосмислив цей образ, залишивши незайманою саму ідею. Приміром, він щільно заповнив орнаментом практично усю вільну площу на ефесі (за винятком частини навершя), чим повторив прийом майстрів-металообробників культур Голігради, Гава і Кіятице. Останні, як відомо, так само заповнювали усю поверхню ефесу тонко нанесеними геометричними рисунками, але – вигравіюваними в т.ч. “біжучими” спіралями, лініями та ін. Очевидно, такою була одна з вимог тогочасного культу, яка зобов'язувала все, що було пов'язане з даним божеством (воно могло патрунувати військову справу, виконувати функції оборонця краю та ін.) прикрашати густими зображеннями. Мечі з такими пишно оздобленими

руків'ями могли використовувати, мабуть, лише представники соціально привілейованої верхівки – династи, їх спадкоємці, військовонаачальники вищих рівнів, зрештою, жерці (якщо релігія на той час дозволяла їм брати до рук зброю).

І, знову ж таки, навіть у способі заповненні орнаментом руків'я клинка з Перевозу, вловлюються виразні місцеві зброярські традиції того часу. Мається на увазі те, що на перевезівському руків'ї симетрично розміщено **п'ять рядів** зі спареними “біжучими” спіралями (рис. 1; 2). Саме така їх кількість на руків'ї не видається випадковою, оскільки саме у **п'ять рядів** розміщені концентричні кільця або ж круги на бронзових руків'ях біметалевих мечів і кинджалів із передкавказької частини Східної Європи та центральноєвропейських областей, носіями яких Олексій Іванович вважав кіммерійців. Наприклад, по п'ять однотипних розташованих одне над одним кілець бачимо на руків'ях з могильника біля меблевої фабрики в районі Кисловодська, з Кольца-Гори звідтам-же, з Сержень-Юртівського могильника в Чечні та ін. Приблизно, така ж кількість бронзових руків'їв мечів та кинджалів з розташованими одна над одною концентричними фігурами походить із центральноєвропейських областей: Штрамберг у Чехії, гори Матра в Угорщині, Якабхеги біля м.Печ в тій же Угорщині [Тереножкин, 1976, с. 111, рис. 68, 2, 4, 6; с. 121, рис. 74, 2, 5, 7]. В степовій зоні Східної Європи зброя з таким числовим кодом, як видається, відсутня. Мабуть, не буде перебільшенням припустити думку, що “спіральна” орнаментика на мечі з Перевозу є давнішою за “концентричну” орнаментику на вищезгаданих т.зв. кіммерійських мечах і кинджалах.

В цьому плані наукове значення щойно відкритого ефесу з Перевозу важко переоцінити, оскільки воно представляє собою тип клинкової зброї, яка засвідчує існування у носіїв чорноліської культури високорозвинутого виробництва наступальної зброї, в першу чергу – клинкової. При цьому вже на ранніх етапах свого існування чорноліські мечі і кинджали вигідно відрізнялися від значно простіших за орнаментикою передкавказьких здебільшого – двосічних клинків, які мали часом схожу форму, але майже ніколи не несли на собі орнаментованої гарди-перехрестя. Отож, відомий середньодніпровський екземпляр біметалевого меча з хрестоподібною гардою, як і схожий до нього меч з Голов'ятина біля Смели та взагалі – унікальний за своєю формою, пропорціями та орнаментикою біметалевий кинджал зі Софіївки біля Черкас [Тереножкин, 1961, с. 137, рис. 91, 1–3; 1976, с. 124, рис. 75, 3, 7–8] – всі вони презентують продукцію місцевих чорноліських металообробних центрів. Причому, види і орнаментация клинкової зброї середньодніпровських спільнот весь час розвивалися. Тутешні майстерні продукували нові типи і варіанти. Однак, у своєму розвитку усі ці новації мало спиралися на давніші місцеві традиції металообробки, зокрема, на білогрудівську. Про це свідчить кинджал з плоским прорізним руків'ям і гардою з півкруглим вирізом в місці кріплення клинка із Степанців біля Канева та руків'я схожого за формою ножа або кинджала із Середнього Придніпров'я [Тереножкин, 1961, с. 136, рис. 90, 1, 4]. Гарда білогрудівського кинджалу зі Степанців зовсім інша – за своїм півкруглим вирізом вона аналогічна гардам на бронзових мечах НаВ1 голіградської культури Верхнього Придністров'я (Цвітова) та синхронних культур верхньотиського басейну таких як Гава, Кіятице та ін. (у голіградських мечах ранішого часу: НаА1-НаА2 гарда має омегоподібну форму). Зрештою, металева індустрія чорноліської культури, а головню – її металургія, яка широко засвідчена на Суботівському городищі, недвозначно вказують на існування у передскіфський (ранньосколотський?) час в лісостеповій зоні Східної Європи – на Середньому Придніпров'ї самотутніх і високорозвинутих металургійно-металообробних потужних осередків, які забезпечували потреби чорноліського суспільства.

Аналогії до мотиву “біжучої спіралі”. Вже з першого погляду на орнаментику ефесу з Перевозу помітно, що так рясно представлений тут мотив здвоєних “біжучих спіралей” вповні тотожний з таким же мотивом на відомих бронзових пластинчастих браслетах чорноліської культури, які Олексій Іванович вважав за характерну ознаку II ступені цієї культури [Тереножкин, 1961, с. 160–161; 1976, с. 86, рис. 51]. Причому, співпадає не лише форма, але,

часом, навіть кількість завитків (!) у “біжучих спіралях”, які знаходяться на чорноліських пластинчастих браслетах і спарених спіралях на руків’ї ефесу з Перевозу. І, що дуже важливо, “спіральна” орнаментика і на вищезгаданих чорноліських браслетах, і на перевозівському ефесі ідентична: декор відливався разом із самим виробом за восковою моделлю і не доопрацьовувався опісля різцем. Навіть мотив “ялинки”, який прикрашає поздовжній край гарди-перехрестя з Перевозу, також має чіткі й прямі аналогії в орнаментіці чорноліських кельтів [Тереножкин, 1961, с. 127, рис. 86, 2–5, 7, 10; с. 160, рис. 107, 1]⁷. Те, що пластинчасті чорноліські браслети виготовлялись в місцях їх знайдення, свідчать знахідки близько 200 уламків глиняних форм, в яких виливались переважно саме такі браслети [Тереножкин, 1961, с. 160, с. 110–118].

Розглянута тут знахідка з Перевозу, яку трактуємо як безпосередній імпорт із чорноліського середовища, разом із численною колекцією пластинчастих чорноліських браслетів орнаментованих в стилі “біжучої спіралі” та вищезгаданих типів середньодніпровських кельтів декорованих мотивом “ялинки”, ставить на порядок денний далеко не риторичне вже питання: чи справді усі ці речі мусять бути зараховані саме до II ступені чорноліської культури? Чи може вже хтось визначив межі поширення та основні ознаки пам’яток I ступені чорноліської культури? На підставі проаналізованого на сьогодні матеріалу з цього питання видається, що говорити про вищезгадані предмети (пластинчасті браслети, кельти з ялинкоподібнимзором, меч з Перевозу та ін.) як приналежних до другої чорноліської ступені, є сумнівно, оскільки найраніші матеріали з Суботівського городища, яке справедливо вважається еталоном типово чорноліської пам’ятки, на сьогодні продатоване на 3100–3030 рр. до нар. Хр. [Клочко, Ковалюх, Мотзенбеккер 1998, с. 96]⁸. Перед раннім горизонтом Суботова на Правобережжі, а також Середньому Придніпров’ї в цілому була поширена білогрудівська культура. То, в такому разі, де шукати відрізок часу, в який можна було б “втиснути” фантомну I ступінь Чорнолісся? Чи не логічніше припустити, що пам’ятки, які були зараховані свого часу О. Тереножкіним до II ступені чорноліської культури, з появою на сьогоднішній день нових відносно добре датованих матеріалів, виявляються приналежними до раннього періоду даної культури, яка розвивалась на Середньому Придніпров’ї з кінця НаВ1 – поч. НаВ3. Натомість, до пізнього періоду Чорнолісся слід, мабуть, зараховувати пам’ятки ранньожаботинського часу того ж регіону так, як це запропонувала і все своє життя вважала св. пам. А. Мелюкова “...ранний жаботинский этап...правильнее представлять как позднеjší в развитии чернолесской культуры” [Мелюкова, 1989, с. 24]. Питання генезису Чорнолісся змушені торкнутись тут тому, що ні меч з Перевозу, ні пластинчасті браслети із мотивом “біжучої спіралі” із Середнього Придніпров’я та тутешні кельти з ялинкоподібними зорами, зрештою ні багатогорлові ритуальні посудини на зразок керносів, ні бронзові овальні кільця до колісного запрягу, чому зараз присвячені окремі публікації [Бандрівський, 2011, с. 4–14], не мають генезису у місцевому матеріалі. Вже не кажемо про те, що досі не виявлено білогрудівських городищ, традиції спорудження яких могли б успадкувати чорноліське населення. Не знало білогрудівське суспільство і звичай укриття (з ритуально-магічними цілями?) скарбів. Різко відмінним від білогрудівського є і поховальний обряд чорнолісів, який на Середньому Придніпров’ї з’являється так само раптово і вже у вповні сформованій,

⁷ Єдина віддалена паралель до “ялинкового” декору перевозівського перехрестя – це руків’я біметалевого меча із Суворова на Одещині на гарді якого присутній дещо схожий ялинко подібний декор [Тереножкин, 1976, с. 124, рис. 75, 4; Клочко, 2006, с. 299, рис. 114, 7].

⁸ У 1994–1995 роках на Суботівському городищі в результаті робіт спільної українсько-німецької експедиції було зібрано численні зразки, на основі аналізу яких отримано велику серію радіо вуглецевих дат. Згідно з останніми, заснування цього городища могло відбутися 3100–3030 рр. (1300–1200 cal. BC), а час припинення функціонування житла №4, біля якого знайдено скарб з чорноліськими пластинчастими браслетами орнаментованими мотивом “біжучої спіралі”, датується 2915–16 (1120–1040 cal. BC) [Клочко, Ковалюх, Мотзенбеккер, 1998, с. 96]. Однак, час використання самого житла № 4, а відтак – і ймовірний час укриття самого скарбу з браслетами може виявитись давнішим, оскільки вищезгаданому аналізу були піддані не матеріали із самого житла №4, а людські кістки з поховання, яке було влаштоване пізніше у вже недіючому котловані цього житла [Бандрівський, 2007; 2008, с. 10].

довершеній формі одночасно із появою в цьому регіоні усіх вищеназваних ознак Чорнолісся. Яке припущення з такої розкладки речей можна зробити? Мимоволі приходить думка про привнесений характер усіх цих нововведень, яке не виключає присутність прийшлого іншоетнічного населення. Останнє по прибутті в райони, в яких в наступні кілька століть розквітла чорноліська культура, найперше заповзялося будувати колосальні за площею оборонні городища (для оборони від кого?) і металообробні центри. Останні налагодили виробництво у придніпровському Лісостепу речей саме такої форми і такого декору, який відповідав їхнім вже раніше (на попередній батьківщині) естетичним уподобанням або ж сформованим тут на місці смакам. Безперечно, не йдеться про витіснення прийшлим населенням (яке, судячи з відкритих на сьогодні археологічних матеріалів того часу не було аж настільки численним) автохтонного пізньобілогородівського субстрату. Мабуть, йшлося про взаємопроникнення культур – місцевої і привнесеної. Від місцевої було перейнято найбільш практичні й вигідні форми посуду в т. ч. класичну форму тюльпаноподібного горщика, окремі види корчаг тощо. За наявністю уламків від тюльпаноподібних посудин іноді з проколами під вінцями важко вже вирізнити за носієм цього комплексу, яким було його походження: автохтонне чи прийшлое. Вважаємо, що чорноліська культура, це не культура виключно прибулого на Придніпров'я населення, а культура, яка з'явилась на цих теренах внаслідок нашарування прийшлої культури на автохтонну і власне цей її розвиток в нових умовах, на новому місці у тісному взаємопроникненні з місцевою культурою й слід називати класичним Чорноліссям.

Про те, що з появою новоприбулого населення в Правобережному Лісостепу практично одразу настали поважні зміни, може свідчити Гордіївський могильник на Південному Бузі, найпізніші матеріали якого й датуються власне X ст. до нар. Хр. (4-та хронологічна група курганів за С. Березанською і В. Ключко, 1998). Припускаємо, що власне тоді якась частина цього східноподільського населення – носіїв горизонту Гордіївна IV, була відтіснена новоприбулим (передчорноліським⁹) населенням в східну частину Середнього Придністров'я – на Басарабію, де разом з останнім витворила пам'ятки непоротівської групи, які і за Л. Крушельницькою, і за Г. Смірноюю, з'являються в цьому районі саме в X ст. до нар. Хр. Так само в цей час різкі зміни відбуваються на західних теренах Середнього Придністров'я та у Верхньому Придністров'ї, де власне з цього часу – з початку НаВЗ зникають найпізніші пам'ятки голіградської культури (скарби з Волоки і Руди). Їх тут заступає культура, яка поєднує в собі постголіградську підоснову з центральноєвропейськими традиціями постгавського кола культур і елементами територіально суміжної висоцької культури. О. Тереножкін першим запропонував називати верхньодністровські пам'ятки цього часу **михалківською групою** [Тереножкін, 1954, с. 110] від назви епонімного й найбільш ефектного місцезнаходження – Михалківських скарбів. Михалківська група хоча й включала місцевий потужний постголіградський субстрат, однак, була виразником вже зовсім нової культурної течії, яка спричинила появу в цих районах підкурғанного способу поховання, цілком інших релігійних уявлень (наскельне святилище в Уричі), докорінну зміну асортименту посуду, зброя, праці, зброї, прикрас тощо.

Припускаємо, що власне з появою в Правобережному Лісостепу та суміжних районах вищезгаданого передчорноліського (умовна робоча назва) населення отримала “нове дихання” й найдовша в Стародавній Європі ритуальна процесія – Дари Гіпербореїв, шлях яких, згідно зі свідченням Геродота, починався у Скіфії і далі на захід кожен народ передавав ті Дари один одному аж до Адріатичного узбережжя. Звідси, вже морем гіпербореїські Дари переправляли на о. Делос в Егейському морі. З огляду на згадку у Вергілія про те, що в ритуальних процесіях на Делосі в культі Аполлона беруть участь “розмальовані агатирси” (генеалогічна легенда, згідно з Геродотом, пов'язує агатирів саме із Середнім Придніпров'ям), то спершу німецькі і французькі дослідники в т. ч. Г. Коте, а невдовзі Ю. Колосовська (1982), С. Березанська (1988),

⁹ Вживаємо тут цей термін з певною умовністю.

а у 1998 р. Л. Крушельницька і автор висловилися про локалізацію агатирсів власне на Середньому Придніпров'ї і в прилеглих районах Правобережного Лісостепу та ототожненням цього етносу з носіями чорноліської культури. Для нас у всьому цьому є важливим західний вектор зв'язків, яке мало середньодніпровське населення з приадріатичними областями а ширше – з егейсько-анатолійським регіоном (маршрут слідування Дарів Гіпербореїв), оскільки цей напрямок може підказати висхідну територію з якої вийшли агатирси прямуючи до кінцевої мети свого слідування – Середнього Придніпров'я. З огляду на те, що культ гіпербореївських Дарів на о. Делос простежується вже з XIV ст. до нар. Хр., то видається, що до його появи – як і до зв'язків з кріто-мікенською цивілізацією (про що неодноразово писали І. Черняков, С. Березанська, В. Ключко та ін.) – спричинилися ще носії культури білогрудівського типу на зразок Гордіївки I–III, підкурганні поховання якої включають винятково багаті золоті, срібні, бурштинові предмети.

Звичайно, тут не час і не місце аналізувати припущення про автохтонне чи прийшло походження чорноліської культури. В будь-якому разі, якщо в майбутньому буде підтверджено інокультурний характер ядра чорноліської культури, то стане цілком зрозумілим, звідки у смаках чорнолісів (згадаймо пластинчасті браслети і ефес з Перевозу) був такий пієтет саме до мотиву “біжучої спіралі”, який, як знаємо, впродовж багатьох століть був “візитною картою” власне кріто-мікенської цивілізації й залежних від неї спільнот. Зрештою, ці, та інші питання, які в майбутньому виникатимуть у зв'язку із черговою спробою пояснити одну з найбільших загадок Східної Європи – феномен Чорнолісся, підсилені новими знахідками і усестороннім аналізом археологічних і письмових джерел на цю тему, допоможуть наблизитися до справжнього розуміння подій, які на зламі епох бронзи – раннього заліза відбувалися на просторах Українського Лісостепу.

ЛІТЕРАТУРА

Бандрівський М.С.

- 1994 Скринькові поховання висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи. – Львів.
- 2007 Нове у походженні і датуванні Михалківських скарбів // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна. Матеріали Міжнародної наукової конференції (16–19 травня 2007 р.). – Київ–Чигирин. – С. 24–25.
- 2008 Михалківські скарби: релігійно-мистецтвознавчий аспект та проблеми датування // Вісник Львівської Національної академії мистецтв. – Львів. – С. 5–12.

Бандривский М.

- 2011 Еще раз об овальных кольцах начала эпохи железа и об их функциональном назначении // Историко-археологический альманах. – Армавир–Краснодар–Москва. – Вып. 10. – С. 4–14.

Березанская С. С.

- 1988 Об этнической принадлежности племен чернолесской культуры // Тезисы докл. сов. делег. на V Междунар. конф. слав. археол. – К. – С. 57–69.

Ключко В.І., Ковалюх М.М., Мотзенбеккер І.

- 1988 Хронологія Суботівського городища // Музейні читання. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 90-літтю з дня народження видатного українського археолога О. І. Тереножкіна. – К. – С. 96

Крушельницька Л.І.

- 1998 Чорноліська культура Середнього Придністров'я. – Львів. – 221 с.

Мелюкова А.И.

- 1979 Скифия и фракийский мир. – М. – 255 с.
- 1989 Предскифский (киммерийский) период в степи и лесостепи Восточной Европы // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М. – С. 10–48.

Попенко В.Н.

- 1992 Холодное оружие Востока и Запада. – М. – 212 с.

Тереножкін А.И.

- 1954 Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье (Чернолесский этап) // Вопросы скифо-сарматской археологии (по материалам конференции ИИМК АН СССР 1952 г.). – М. – С. 94–131.
1961 Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К. – 246 с.
1976 Киммерийцы. – К. – 221 с.

Bereyanskaja S., Klocko V.

- 1998 Das Gräberfeld von Hordeevka. – Rahden West. – 67 s.

Bott G.(ed.).

- 1983 Der Goldblechkegel von Ezelsdorf (Exhibition cat.). – Theib. Stuttgart. – 81 p.

Schaner P.

- 1986 Die Goldblechkegel der Bronzezeit – Ein Beitrag zur Kulterverbindung zwischen Orient und Mitteleuropa. – Habelt–Bonn. – 281 p.

Pare Ch.

- 1998 Grundzuge der chronologie im ostlichen Mitteleuropa (11.– 8.jahrhundert v. Chr.) // Beitrage zum ubergang von der bronze-zur eisenzeit in Mitteleuropa. – Mainz. – P. 293–433.

Muller-Karpe H.

- 1961 Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bauern. – Munchen. – P. 88–214.

Hrala J.

- 1954 Otaska puvody a nozsireni mecu liptovskiego typu a mecu s ciskovitou rukojeti // AR. – VI. – 2. – P. 215–226.

***Mykola BANDRIVSKYI,
Vadym KOSHMAN***

HILT OF ONE-EDGED IRON SWORD OF CHORNOLIS'KA CULTURE FROM PEREVOZ IN BYELORUSSIA

Information about ефес of bimetallic one-edged sword of Chornolis'ka culture from Perevoz is involved into scientific usage at the article. It was discovered in Upper Dnipro region – area of proto-Mylogradska culture (territory of modern Byelorussia).

Handle of the hilt is decorated by pattern, which consists of “running spiral” and its cross-head guard – by “fir tree” motive. Decoration and technique of production of this hilt from Perevoz are the similar with ones of bronze plate bracelets of Chornolis'ka culture (such as hill-fort in Subotiv and other). So, the authors suppose that all these sites are contemporary. The most probable period of production and using of sword from Perevoz is the first half of HaB3 period, which corresponds with second half of X – beginning of IX centuries B. C.